

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HAYAT AĞACI KÜLTÜ:
TÜRK TOPLUMLARINDA MİMARLIK VE SANATA YANSIMASI
The Tree of Life Cult from Past to Present:
Its Reflection on Architecture and Art in Turkish Societies

Prof. Dr. Mustafa BOZ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

E-posta: m.b.istanbul@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-8899-274X

Öz

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren, inanışlar şekillenirken, toplulukların yaşamını sürdürdüğü coğrafi koşullara, yaşam şartlarına, toplumsal yapılanmaya bağlı olarak, ilk yaratılışın ve doğal olayların meydana gelişinin açıklanmaya çalışılması sürecinde bazı nesnelerin ve canlı varlıkların kutsallaştırılması söz konusu olmuştur. Bunların arasında ağaç kùltü, hemen hemen her toplumun ve inanç sisteminin içinde kendisine yer bulmuştur. Tek tanrılı dinlerin yaygınlaşmasından sonra dahi, ağaçlara olan saygı ve inanç devam etmiştir.

Hayat ağacı inancı ve kùltü, dünya genelinde birçok farklı kùltürde ve dinde görülen en yaygın inançlardan birisidir. Ağaç kùltü ile ilgili inançların ve mitolojik öykülerin temelinde Hayat ağacı bulunmaktadır. Birçok Türk boyunun ortaya çıkışı ile ilgili yaratılış efsanelerinde de hayat ağacı kùltü önemli bir unsur olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada, tarih öncesinden bugüne ağacın Türk inanç sistemlerindeki önemine değinilmekte, çalışmanın özünü oluşturan Hayat Ağacı ve Türk toplumlarında taşıdığı anlamlar üzerinde durulmakta, geçmişten günümüze mimari, sanat ve günlük yaşamda aldığı yer örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma modeli esas alınarak doküman taraması yapılmış ve gözlemlerden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ağaç Kùltü, Hayat Ağacı, Türk Kùltüründe Ağaç, Sanatta Hayat Ağacı, Mimarlıkta Hayat Ağacı

Abstract

Since the dawn of human history, as beliefs have been shaped, certain objects and living beings have been sanctified in the process of trying to explain the origins of creation and natural phenomena, depending on the geographical conditions, living conditions, and social structures in which communities lived. Among these, the tree cult has found a place in almost every society and belief system. Even after the spread of monotheistic religions, respect and belief in trees persisted.

The belief and cult of the Tree of Life is one of the most widespread beliefs seen in many different cultures and religions around the world. The Tree of Life is at the core of tree-related beliefs and mythological stories. The Tree of Life cult also figures prominently in the creation myths surrounding the emergence of many Turkic tribes.

This study examines the significance of trees in Turkish belief systems from prehistory to the present. It focuses on the Tree of Life, which forms the core of the study, and its meanings in Turkish societies. It also provides examples to illustrate its place in architecture, art, and daily life from past to present. The study utilizes literature review and observations, drawing on a historical research model, a qualitative research method.

Keywords: Tree cult, The tree of life, Tree in Turkish culture, Tree of life in art, Tree of life in architecture

GİRİŞ

İnsan topluluklarının, toplumsal yaşamlarını düzenleyen kurallar dizini olarak nitelendirilebilecek olan dinsel inanışların, soyut düşünme yetisini kazandığı zamanlardan itibaren insan yaşamında yer aldığı varsayılabilir. Zafer (2019: 345)'e göre de din olgusu, başından beri insan yaşamında vardır. Dinsel inanışların ortaya çıktığı tarihe yönelik kesin yargıya varmak mümkün olmasa da, arkeolojik bulgulara ve antropologların yaptıkları araştırmalara dayanarak, inanç sistemlerinin günümüzden kırk - elli bin yıl öncesine uzandığı söylenebilir (Usta, 2020).

Her çağda inanışlar şekillenirken, toplulukların yaşamını sürdürdüğü bölgesel coğrafi koşullar, yaşam şartları, toplumsal yapılanmaya bağlı olarak, ilk yaratılışın, ölümden sonra yeniden dirilişin ve doğal olayların meydana gelişinin açıklanmaya çalışılması sürecinde bazı nesnelerin ve canlı varlıkların kutsallaştırılması söz konusu olmuştur. Toplulukların dinsel inançları büyük oranda doğa olayları sonucunda oluşmaya başlamış, insanlar faydalandıkları doğayı, dağı, suyu, ağacı, güneşi, ayı ve bazı hayvanları kutsal olarak görmüşler ve tapınmaya başlamışlardır. Oğuz inancına göre de; Oğuzlar yerin ve göğün bütün öğelerini ve güçlerini kendilerinde toplayarak ortaya çıkmışlardır. Türk topluluklarını ortaya çıkartan öğeler, yerin ve göğün kutsal, manevi ve maddi varlıklarıydı. Kutsal kabul edilen, gök, tabiat, yer-su inancının en önemli yardımcı güçleri olarak, bozkurt, kartal, kutlu ışık, ağaç, dağ, ateş ve ocak kültleri örnek olarak sayılabilir (Dıngıl, 2012).

Bunların arasında bulunan ağaç kültü, hemen hemen her toplumun ve inanç sisteminin içinde kendisine yer bulmuştur. Ağaçlara tapınma, ilk insanlardan günümüze kadar geçen süreçte dünyada yaygın olarak kabul görmüştür. Geçmişten günümüze, dünya genelinde toplumların inanç ve düşünce sistemleri içinde önemli bir yere sahip olan 'Dünya Ağacı' ya da 'Hayat Ağacı' kültü Totemizm, Animizm ve Natürizm gibi kurucuları olmayan ilksel din ve inançlardan, Budizm, Manihaizm, Şamanizm, Zerdüştlük ve İskandinav inanç sistemlerinden, semavi dinler olan dinler İslâmiyet, Musevilik, Hristiyanlık gibi birçok din ve inanç sisteminde karşımıza çıkmaktadır. Varoluşu, yaşamı ve sonsuzluğu simgeleyen, yerdeki insanla gök

yüzündeki Tanrı arasındaki ilişkiyi sağlayan temel simgelerden birisi olan kutsal ağacı geçmişten ve günümüzde birçok yerde rastlanmaktadır (Üçer, 2007:13).

Kutsal ağaç ile ilgili en eski kaynaklara, Kahramanmaraş Domuztepe kazılarında rastlanmıştır. Burada çıkartılan ve üzerinde ağaç desenleri bulunan seramikler yedi bin yıl öncesine tarihlenmektedir (Demir, 2017). Ağaç kültürünün ve inancının Anadolu'dan M. Ö. 3.000 - 4.000'lerde Babil'e kadar uzandığı düşünülmektedir. Babil ağacı, evrenin merkezinde Fırat Nehri'nin ağzında bulunmaktaydı. Ağacın kökleri, Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki verimli topraklarda tarım için gerekli suyu üreten, bilgelik tanrısı Ea'nın koruduğu uçurumun sularına kadar uzanıyordu. Ağacın yaprakları göklerin tanrıçasının, gövdesi ise yer tanrıçası ile oğlunun yaşadığı yerd. Cennette bulunan iki ağaçtan birisi olan, hayat ağacı ile zaman geçtikçe daha fazla önem kazanan iyiyi ve kötüyü bilme ağacı Eski Ahit'te birkaç kez karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın kabul edilmesinden önceki Pers mitolojisi, ağaçların yeryüzünde büyümesi için gerekli bütün tohumları taşıyan büyük, kutsal bir ağacın etrafında şekillenmekteydi (Gamm, 2024). Eski İskandinav inancında, kâinat dokuza ayrılır. Kâinatın merkezi, büyük dünya ağacı Yggdrasil'dir. Dokuz alem ağacın köklerinden aşağıya ve yan yana sıra dışı bir şekilde uzanarak var olmuştur. Zaman kavramından bile eski, daha hiçbir şey var olmamışken, yalnızca yggdrasil ağacı ve boşluk vardı (Mark, 2018). Ağaçlara tapınmanın Eski Türklerle ya da Moğollara özgü olmayıp birçok kültürde görülen tipik bir uygulama olması, doğanın halk tarafından nasıl algılandığı hakkında da çok şey anlatmaktadır.

Tek tanrılı dinlerin ortaya çıkmasından sonra da, inanışlar ve dinsel uygulamalar değişiklik göstermiş olsalar dahi, ağaçlara olan saygı ve inanç devam etmiştir. Bu nedenle, kutsal sayılan her dinsel öğretilerde ve kitapta ağaçlar hakkında anlatılar yer almaya devam etmiştir. Her dinsel inancın kutsal kabul ettiği ve saygı gösterdiği ağaçları bulunmaktadır (Tekpınar, 2012:3; Kelam Köroğlu, 2019:6). İlk dönemlerden beri Türk toplulukları için ağacın kutsallığı söz konusudur. Türkler asırlardır İslam kültürü ve inancı içinde yoğrulmuş olmalarına rağmen, şekil değiştirmekle birlikte ağaçla ilgili eski inanç ve törelerini korumaya devam etmişlerdir. Yarı efsanevi Türk bilgisi Dede Korkut, erkek olsun kadın olsun herkesin ağaca saygı duyduğunu ve sakındığını belirtmiş, bin yaşında, büyük gövdeli, beş kollu yüce bir ağacın Orta Asya'da en saygı duyulan varlık olduğunu anlatmıştır (Avcıoğlu, 1995:359 akt. Dıngıl, 2012).

Bu çalışma ile, binlerce yıllık tarihi boyunca göçlerle, yeni toprakları yurt edinmiş, farklı ulusal yapılar oluşturmuş, farklı inanç sistemlerine bağlanmış, farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının, ata kültürlerini günümüzde de koruyup koruyamadıkları, kültürün günümüze nasıl yansıdığı çalışmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

Çalışmada, ağaç simgesi ele alınarak, tarih öncesinden günümüze ağacın Türk inanç sistemlerindeki önemine değinilmekte, kutsal kabul edilen bazı ağaçlara örnekler verilmekte, çalışmanın özünü oluşturan Hayat Ağacı ve Türk toplumlarında taşıdığı anlamlar üzerinde durulmaktadır. Ağaç simgesinin, geçmişten günümüze mimari, sanat ve günlük yaşamda aldığı yer örnekler verilerek Türk toplumlarının kültürel sürekliliği açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu yönüyle çalışma özgün bir değer taşımakta,

farklı örneklerle kadim Türk tarihini ve kültürel zenginliğini inceleyecek araştırmalara ve alan yazına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Yöntem - Kuramsal Çerçeve

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma modeli esas alınarak doküman taraması yapılmış ve gözlemlerden yararlanılmıştır. Çalışmanın konusunu, Türk topluluklarının tarih sahnesine çıkmalarından, günümüze kadar uzanan çağlar boyunca dinsel ve kültürel yaşamlarında büyük bir yer kaplayan, yaradılışı, yaşamı, ölümü, ölümsüzlüğü ve ölümden sonraki dünyayı açıklamaya ve anlamlandırmaya çalışmalarında önemli bir yer tutan ağaç kültü-hayat ağacı oluşturmaktadır. Ağaç kültü, taşıdığı anlamları değişikliğe uğramış olsa dahi, mitler ve efsaneler yoluyla toplumsal bellekte yer alarak günümüze kadar ulaşmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de, anlatılarda, sanatta, zanaatta ve mimaride yer almaya devam etmektedir. Toplumsal bellek, toplumun ortak bir tutum, davranış ve psikolojiye sahip olmasını sağlayan, diğerleriyle paylaşılan duygu, düşünce ve değerlerin sağladığı bilgiyle oluşan, toplumun özünü ve geçmişle bağını oluşturan vazgeçilmez unsurlara yeniden hayat vermek için geçmişi bugüne taşıyan ve yaşatan bilişsel bir mekanizma olarak tanımlanabilir (Atik ve Bilginer Aydoğan, 2014:6; Karaarslan, 2025). Nitekim; "Hayat ağacı" ve "Kozmik ağaç" ile ilgili İslam öncesi Türk halklarının mitolojisinde yer bulan birçok inanış, Müslümanlaşmış Türklerin geleneğinde de canlı kalarak, belli bir ağaç kültünün ilk izlenimini oluşturmaktadır (Boratav, 2012:20). Anadolu'nun Türkler öncesi halklarının özgün inançlarından kalan öğeler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da etkisini sürdürmeye devam etmektedir.

Bir medeniyetin kültürü, tarihi, düşünce yapısı ve dünya görüşüyle iç içe olan mitler, yaratılış veya kökenle ilgili anlatılar olmanın ötesinde, toplumların geleneklerini, göreneklerini, inançlarını ve kültürel değerlerini de yansıtır (Temizer, 2025:951). Türk Dil Kurumu (2025) sözlüğünde mit "Geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi", mitoloji ise "Mitleri, doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim" olarak tanımlanmaktadır. Gardner'a göre mitoloji, "Tabiat varlıkları ve olaylarına, kişilik verme sureti ile anlatma şeklidir". Mitoloji araştırmaları, din tarihi incelemeleri ile yakından ilgili olmasına rağmen, mitoloji sadece din tarihi değildir (Ögel, 1993:vi). Mitolojinin, konu ve metotları bakımından, din tarihi olmadığı dikkate alınmalıdır. Mitoloji ve efsaneler kendileri içinde bir bütündürler (Ögel, 1995 s.465). Sözlü kültür tarihinin, nesilden nesile taşıyıcısı niteliğinde olan mitoloji, toplumların dünyayı tanıma ve anlamlandırma çabalarının bir sonucu olarak özellikle ikonlarla bezenmiş sanat eserleri aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu açıdan, mitler yalnızca geçmişin hikâyeleri değil, aynı zamanda sanata yön veren ve kültürel kimliği şekillendiren birer yapı taşıdır. Mitoloji ve ikonografi arasındaki güçlü bağ göz önüne alındığında, mitolojide bahsi geçen unsurların ikonlar aracılığıyla yaşatıldığı ve ikonografi disipliniyle analiz edildiği söylenebilir (Temizer, 2025:951).

Çalışmada yer alan örneklerin anlamlandırılmasında ve yorumlanmasında ikonografik (simgebilim) inceleme yöntemi kullanılabilir. TDK'na (2025) ikonografi "ikonların açıklanması ve tanıtılması" olarak ifade edilmektedir. Erwin Panofsky ise ikonografiyi

sanat eserlerinin üslupları karşısında tema veya anlamları ile ilgilenen sanat tarihinin bir kolu şeklinde tanımlamaktadır (Panofsky, 1967/2012 akt. Kum, 2022:141). Sanat eserlerinin, izleyici ve eleştirmenler için yeni anlamlar doğurduğu, izleyicinin eserin içsel katmanlarıyla etkileşime geçerek duygusal ve zihinsel bir bağ kurduğu ifade edilmektedir. Panofsky'nin ikonografik çözümleme yöntemi, sanat eserlerini biçimsel öğelerinin ötesinde kültürel, tarihi ve dini bağlamları içinde ele almayı önermektedir (Kalaycı ve Günay, 2024:278). İkonografi, görsel sanat eserlerinde görülen imgelerin tanımlanmasına ve saptanmasına odaklanmaktadır (Gümüş, 2023:3751).

1. Ağaç Kültünün Türk Topluluklarındaki Yeri

Dünyanın farklı yerlerinde ve inanç sistemlerinde karşımıza en sık çıkanların başında ağaç kültü, dağ, orman, su kültü gibi tabiat kültünün ayrılmaz bir parçasıdır. Temsil ettiği değerler açısından ağaç, Tanrı kutunun bir kaynağı olarak kabul görmüştür. Türklerin eski inanç sisteminde ağaç gibi kutsallaştırılmış nesnelere doğrudan tapılmamakta, kutsal kabul edilen nesneler veya canlı varlıklar sadece Tanrıyla inananların arasında bir irtibat görevi yapmaktadırlar. Özellikle; ağaç tanrıya en yakın olan dağlar gibi, bazen doğrudan, bazen de kartal gibi kuşların yardımıyla tanrı ile iletişime geçme aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan,2014:2; Kelam Köroğlu, 2019:4)

Ağacın, yer altına uzanan kökleri ile yer altı dünyasıyla iletişiminin olduğuna, göğe doğru yükselen dalları ve yapraklarıyla gökyüzü ve tanrıyla iletişim içinde olduğuna, gövdesi ile yer yüzü yani insanlar ve yaşam ile ilişki içerisinde olduğuna inanılır. Ağaçlar aynı zamanda mevsimden mevsime geçirdiği değişimi, kendisini yenilemesi, uzun ömürlü oluşu gibi özellikleriyle hayatın ve ebedi yaşamın simgesi olarak da kabul edilmiştir. Türkler için bu özellikleriyle ağaç, yaşamı bağışlayan, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü evrenini birbirine bağlayan bir kuvvete sahiptir (Arslan, 2014:60; Köse, 2018; Artun, 2022). Eliade, diğer tabiat kültlerinde olduğu gibi ağaç kültünde de önemli olanın ağacın somut varlığının değil, özelliklerinin ve temsil ettiği kuvvetlerin kült konusu olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan Eliade, insanın tohumdan küçük bir filiz olarak hayata başlayan, gün geçtikçe serpilip gelişen, büyüyen ve sonuçta bir nedenle çürüyen ve kuruyan ağaçla kendi hayatı arasında bir benzerlik bulunduğunu vurgulamaktadır (Eliade, 1975:23 akt Artun, 2022). Ancak; incelenen örneklerden, bir toplumda her ağacın kült konusu olmadığı, farklı topluluklarda farklı ağaçların kült konusu olabildiği, genellikle çam, kayın ve çınar benzeri meyvesiz ve ulu ağaçların kült nesnesi olarak kabul edildiği görülmektedir (Ocak, 1983:84 akt. Artun, 2022). Kayın, Çam, Kavak, Ardiç, Çınar, Dağ servisi-Sedir, Servi-Selvi, Meşe-İmen-Emen, Dut, Söğüt, Hurma, Elma, Nar kutsal olarak kabul edilen belli başlı ağaç türleri arasında sayılabilir (Ergun,2012:246 akt. Şahin ce Toprak, 2016:1311; Duydu ve Boydaş, 2020:1044; Avşar, 2023).

Ağaçlar, özelliklerine, şekillerine veya adlarına göre anlamlar yüklenerek toplumların yaşamlarında yer almışlardır. Türk toplulukları tarihten günümüze kadar, farklı ağaç türlerine birçok anlamlar atfetmişlerdir. Türk kültüründe bazı ağaçların sembolize ettikleri anlamlar aşağıdaki gibi örneklendirilebilir.

Kayın ağacı; Türk mitolojisinin ve inançlarının en önemli sembolü olarak kabul edilebilir. Türkler, kayın ağacının bulunduğu yerde rahatlar, arınır, ferahlık ve huzur bulur. Kayının, Tanrı kutunu içinde barındırdığına inanılmaktadır. Kayın ağacının yanında yapılan duaların Tanrı'ya daha hızlı ulaştığına ve daha çabuk kabul edildiğine inanılır. Türklerde “kayın ağacı tarafından doğurulmuş olma” ve “kayın ağacından yaratılma” motifleri bulunmaktadır. Altay Türklerindeki inanişâ göre, “insanlar ilk türediğinde, doğurganlık, bereket ve yaşamın koruyucusu Umay Ana ile birlikte iki kayın ağacı da yere indi” şeklinde gökten inen kayın ağacından bahsedilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Divanü Lügati't Türk'te kadın suretiyle yer alan kayın, eski Türk kaynaklarında da kadın olarak geçmektedir. Eski Türklerin inanişâna göre kadınların kutları, kayın ağacına sinmiştir. Analık ruhunu içinde yaşatır. Eski Türkler “Hayat Ağacı” olarak kayın ağacını da değerlendirmişlerdir. Türkler, günlük yaşamlarında kullandıkları, çadır direklerini, yemek kapları ile yay, ok, ve bunların kılıflarını kayın ağacından yapmış, en iyi semer ve eğerlerinin yapımında kayın ağacını kullanmışlardır (Arslan, 2014:70; Işık, 2019:549; Sayılır, 2021:191-192; Avşar, 2023; Arkeonews, 2024).

Çınar ağacı; Türk geleneğinde çınar ağacı büyüklüğü, bekayı, üstünlüğü ve egemenliği temsil eder. Geçmişte Osmanlılar yeni topraklar fethettiğinde, egemenlik haklarını mühürlemek için su yakınlarına çınar ağacı dikerlerdi. Çınar ağaçları yüzlerce yıl yaşayabilmekte, öldükten sonra bile gövdeleri yerinde bırakılarak korunmaktadır. Aileler çocuklarının uzun ömürlü olması ve nesillerinin kıyamet gününe kadar devam etmesi için yeni doğan bebekleri adına çınar dikerler. Geçmişte ve günümüzde de cami bahçelerine, meydanlara, yol kenarlarına çınar ağacı dikilmektedir. (Işık, 2019:552; Morrow, 2021)

Servi (Selvi) ağacı; Türk kültüründe servi ağaçlarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Türk geleneklerinde ve toplumsal inanişâlarda servi, insanın doğumundan ölümüne kadar varlığının ve bir olmanın simgesidir. Zorlu mevsim şartlarına dayanabilen, yapraklarını dökmeyen güçlü ve dayanıklı yapısı ile servi, hayatın kendisini temsil etmektedir. Ayrıca; gökyüzüne uzanan dik formu nedeniyle gerçeği temsil ettiğine inanılmaktadır. Eski Türk kültüründe servi ağacının iyi şans ve koruma getirdiğine dair bir inanişâ da vardır. Bu inanişâya bağlı olarak, servi ağacı bolluk ve bereketi simgeleyen hayat ağacı olarak nitelendirilmektedir. Servi ağacı motifi hem eski dönem Türk topluluklarında hem de Selçuklu ve Osmanlı sanatlarında yaygın görülen imgelerden biridir. Servi ağacının, kökleri toprağın derinliklerine uzanmakta, sağlam ve dik bir gövdesi yerden yüksekte durmakta, dalları gökyüzüne kadar uzanmaktadır. Bu üçleme, doğumu, yaşamı ve göklere ulaşma arzusunu çağrıştırmaktadır. Servinin mevsim şartlarına rağmen daima yeşil kalması ölümsüzlüğü, dallarındaki kuşlar ise yaşayan ruhları, yani insanı simgelemektedir. Yaprak dökmeyen, ölümsüzlüğü simgeleyen servi genellikle mezarlıklara dikilmektedir. Mezarlıktaki ataların ruhlarının, servi ağaçları sayesinde gökyüzüne ulaştığına, Tanrı'nın kutunun aşağıya, kemiklere indiğine inanılmaktadır. Servi ağacının mezarlıklara dikilmesinin pratik bir nedeni de bulunmaktadır. Servi reçinesi, ölümlerin kokusunu da maskeleyen amonyak dahil birçok kimyasal madde içeren oldukça hoş bir kokuya sahiptir (Ergun, 2004:234 akt. Işık, 2019:553; Arslan, 2014:69; Morrow, 2021; Kankal, 2022).

Çam ağacı; esenliğin, yeniden dirilişin sembolüdür. Tüm yıl boyunca yeşil kalması insanları etkilemiş, çam ağacının kutsal olduğunu düşündürmüştür (Işık, 2019:549). Altay inanışında ve mitolojisinde, çam ağacının kutsallığı ön plana çıkmaktadır. Tepesinde Tanrı-Bay-Ülgen'in oturduğu gök ağacı olarak kabul edilir (Duydu ve Boydaş, 2020:1044). Kuzeye doğru gidildikçe önemi daha da artan çam ağacının farklı türleri, Türk Kültüründe farklı sembollere sahip olmuştur. Örneğin, "fıstık çamı kadını temsil ederken, karaçam ve kızılçam erkeği temsil etmiştir" (Ergun, 2004:208 akt. Işık, 2019:550) Birçok bilim insanının yaptığı araştırmalarda, Noel'de çam ağacı süslemesinin Asya kökenli olduğu belirtilmekte, kaynağının Türklerin Nardugan olduğu vurgulanmaktadır. Türk mitolojisine göre gün ile gece sürekli koşu halindedir. En uzun gece olan 21 Aralık'tan sonra, güneşin daha çok görünmeye başladığı, gündüzlerin uzadığı ve bir anlamda gündüzün geceyi yendiği düşünülmektedir. Bu nedenle 22 Aralık, yeni yılın ilk günü olarak kabul edilmiş, "Yeniden doğuş bayramı" olarak kutlanmıştır. Türklerin tarih sahnesinde yer almaya başladıkları ilk dönemlerden beri yeni yılı akşam ağaçlarını süsleyerek, ateş yakarak ve dans ederek kutladığı bu özel güne "Nardugan Bayramı" adı verilmiştir. Nardugan, Moğol dilindeki Nar (Güneş), Türk dilindeki Tuğan (Doğan) sözcüklerinden oluşmuştur. Dünyaca tanınan Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ, Hristiyan alemi tarafından kutlanan yılbaşı geleneğinin kökeninin, Orta Asya Türk toplumlarının kutladığı 'Nardugan Bayramı'ndan esinlendiğini belirtmektedir (İmece, 2023).

Kavak ağacı; Doğa araştırmacısı İnce'ye göre, Kavak ağacı Orta Asya'daki "direk" kelimesinin kaynağı olan "Bay Tirek" veya "Bay Terek"tir. Günümüzde de "baba" için kullanılan "evin direği" kelimesi buradan gelmektedir. Çünkü, ailede önemli kararlar babanın yanında, baba ile alınır. Kavak ağacı, kutlu erkek kahramanlarda olduğu gibi, kadın kahramanlarda da mucizevî dönüşüm sembolüdür. Gelinin Tanrı kutu taşıyan kavak ağacından indiği inancı Türk mitolojilerinden geleneklere ve oyunlara yansımış, günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Kadının ve çocuğun kutu ile kavak arasında önemli bir ilişki vardır. Kavak, Tanrıdan çocuk dilenen kutlu mekânın sembolüdür. Bir Çuvaş efsanesinde kavak ağacından kesilen daldan yontularak yapılan bebeğin canlanması anlatılır. Kavak ağacı, aynı zamanda gelinle ilgili olarak bolluğun, bereketin, selametın ve esenliğin sembolüdür. Tanrı tarafından gönderilen kutlu kızların kavak ağacı (dünya ağacı) aracılığı ile yeryüzüne inmesiyle ilgili öрге, Altay destanlarında karşımıza çıkmaktadır (Ergun, 2010: 187-188). Kavak ağacı, ölüm ve yeniden dirilmeye ilgilidir. Kavağın kuruması, devrilmesi, kutun gitmesi ve ölümün; tekrar yeşermesi ise giden kutun geri gelmesi ve yeniden dirilmenin sembolüdür" (Ergun, 2004:217 akt. Işık, 2019:550). Kavak ağacı ayrıca bağımsızlığın ve bayrağın sembolü olarak görülür. Ağaçların bulunduğu yerler, tanrıya yakarış yerleridir. Uzun gövdesiyle Kavak ağacının yeryüzü ile gökyüzünü birbirine bağladığına inanılır. Bu nedenle, kavak 'Hayat Ağacı' olarak da karşımıza çıkmaktadır (Işık, 2019:550).

Ardıç ağacı; eski kültürlerde Tanrıyla özdeşleşmiş bir ağaçtır. Bazı toplumlar ardıcın tanrısal, sihirli bir gücünün olduğuna inanırlar. Ardıçtan yaptıkları tütsülerle evlerini, bahçelerini, ağaçlarını kötülüklerden korumuşlar, hastaların üzerindeki kötülükler ve hastalıklar kovulmuşlardır (Işık, 2019:550). Günümüzden 10.000 yıl öncesinde,

Çatalhöyük evlerinin yapımında ardıç ağacı kullanılmıştır. Anadolu neolitik çağ yerleşmelerindeki evlerin ortasında bulunan ardıç ağacından büyük bir direk evin çatısını ayakta tutardı. Neolitik çağ evlerinin ortasında yer alan kutsal orta direğin altına aynı zamanda ölen ataların kemikleri gömülürdü. Ardıç, Hititlerin de en özel ağaçlarından birisiydi. Hitit Kralı Arnuvanda'nın anıtmezarının başına her zaman yeşil kalan bir ardıç ağacının dikildiği bilinmektedir. Aynı gelenek Osmanlı döneminde efe mezarlarında da uygulanmış, ölen efenin mezarının başına ardıç ağacı dikilmiştir (Torlak, 2020). Ardıç sözü ve ağacı eski Uygur yazıtlarından, Kaşgarlı Mahmud'a, oradan da Anadolu'ya kadar gelir. Kuzey Türklerinde ardıç "arça" olarak adlandırılmaktadır. Arça adını taşıyan pek çok yer bulunmaktadır (Koçak, 2021:51). Arça ağacı, aynı zamanda ölen ama ayakta kalan mağrur kahramanların sembolüdür. Ardıç kelimesinin "arda kalan, yok olmayan" anlamını taşıdığı da düşünülmektedir (Torlak, 2020). Ardıç, uygarlığın başlangıcından itibaren barınma, ısınma, ev, ahır ve çeşitli araç gereç yapımında en çok kullanılan ağaçlardan olmuştur. Tarih boyunca çiçeği, meyvesi, gövdesi, dalları, yaprakları ve diğer özellikleriyle beşikten mezara kadar hayatın her safhasında kullanılması, ardıç ağacına karşı özel bir ilgi uyandırmış, kutsiyet kazandırmıştır. Coğrafi koşullara göre, türlerinin farklı oluşu, her mevsim farklı bir görünüm kazanması, kışın yapraklarının dökülüp baharda tekrar canlanması nedeniyle, ölümden sonra yeniden hayata dönüşün sembolü olarak ta görülmüştür (Koçak,2021).

Sedir - Dağ Servisi; Kutsal kitaplarda büyüklüğün, kuvvetin, şan ve şeref, kraliyet ihtişamının, maneviyatın, şiddetin, takdirin, zenginliğin, yayılış kudretinin simgesi olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de doğal olarak yetişen tek sedir türü Toros sediri veya katranağacı olarak adlandırılmaktadır. Sedir ağacı Anadolu'da halen kullanılan "Dağların kadısı katrandır" sözüyle kudretli, yargılayıcı ve takdir edici konumdaki erkeksi bir güçle tanımlanmaktadır. Sedir ağacı, Hititler döneminden beri erkek tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Bin yıl yaşayabilen, 40 metre boya ve iki metre gövde çapına ulaşan Sedir ağacı, görkemli yapısı, simetrik ve estetik görünümüyle tanrısal bir güce sahip olduğunu düşündürmektedir. Gılgameş destanında da ulu Sedir ormanından bahsedilmektedir (Torlak, 2011; Işık, 2019:553).

Meşe ağacı; heybetli görüntüsü ile birçok kültürde gücü, kudreti, bilgeliği ve tanrısalılığı temsil etmektedir. Halk arasında, kutsallığı ile ilgili olarak "Hançerli Dede" gibi efsaneler anlatılmaktadır. "Dede", "Baba" gibi sıfatlarla da anılmaktadır. Meşe ağacına özel bir önem veren Çuvaş Türkleri onu babaya benzetirler. Çuvaş Türkleri, bir kahraman gibi güçlü olarak gördükleri meşe ağacını ormanın hükümdarı olarak kabul ederler. Bir erkeğin de meşe gibi sağlıklı, koruyucu ve sorumluluk sahibi olması istenir. Tanrının kutlu kuşu olarak kabul edilen ve babayı temsil eden guguk kuşu, meşe ağacının dalına konar. Meşe ağacı masallarda ve hikayelerde kahramanlara hayat vermektedir. Eski Anadolu uygarlıklarını ve kültürümüzü meşe kadar etkileyen ağaç az bulunur. Yunan mitolojisinde Baş tanrı Zeus'un ağacıdır. M. Ö. 300'lerde Anadolu'da hüküm sürmüş olan Galatlar'da, meşe ağacını kesmenin cezası ölümdü. Anadolu meşelerinden, binlerce yıldan beri ev yapım malzemesi, yakacak, boya, maya, ilaç ve yiyecek amacıyla yararlanılmaya devam edilmektedir (Güneş, 2011:1417; Işık, 2019:554; Torlak, 2021).

Söğüt ağacı; Genellikle dere ve göl kenarında, suyun bol olduğu yerlerde yetişen salkım söğütlerin dallarının altına saklananları göstermediği, gizlediği görülmektedir. Bu nedenle, söğüt ağacı gerek antik çağ gerekse İslamiyet Anadolu'sunda içinde bilinmeyi saklayan, kehanetle ilişkilendirilen bir ağaç olarak kabul edilir. Söğüt ağacına, Anadolu'nun yanı sıra Orta Asya Türk topluluklarında, İran ve Kafkas kökenli topluluklarda da kutsallık atfedilmektedir. Anadolu ve Orta Asya Türk kültüründe kutsal sayılan bu ağaç Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu Söğüt'e de adını vermiştir. Heybetli, beyaz gövdeli, güzel kokulu, söğüt ağacı Anadolu kültürünün önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Evin, obanın, çadırın önüne dikilir veya ağacın bulunduğu yere ev, oba, çadır kurulur. İnsanlar onun gölgesinde huzur bulur, kendilerine iyi gelecekler sunacağına inanırlar. Söğüt ağacı, alanlarında yükselmiş, ahlaki yönden toplumca önder kişilerin sembolüdür. Hititler söğüt ağacından ilaç elde etmişlerdir. Tıp biliminin atası kabul edilen Hipokrat da M. Ö. 5. yüzyılda söğüt kabuğunun tedavi edici gücünü övmüş; hastalarına ateş düşürücü, ağrı kesici ve iltihaplanmayı giderici olarak söğüt kabuğu çiğnemelerini önermiştir. Öğütülen söğüt ağacı kabuğu şarap ve başka içeceklerle de eklenerek deva aranmıştır. Söğüt ağacından elde edilen ilaçlara, eski Mısır, Sümer ve Asur metinlerinde de rastlanmaktadır. Günümüz de 5-6 Mayıs'ta kutlanan Hıdrellez şenliklerinde söğüt ağacı önemli bir yer tutmaktadır. Genç kızlar söğüt ağacına adaklar adarlar, dallarına kızmızı kurdeleler bağlarlar. sahip olunmak istenen bebek, araba, ev gibi şeylerin oyuncaklarını söğüt ağacından yaparak gül ağacı altına bırakırlar. Hıdrellez'de söğüt ağacı aracılığıyla uygulanan ritüeller, antik dönemden günümüze kadar devam eden söğüt kaynaklı büyü ve ayin uygulamalarının bir devamıdır (Torlak, 2018; Işık, 2019:555; Kapucu, 2020; Çetin, 2021). Ağacın yaratılışı, doğumu, ölümsüzlüğü simgelediği gibi, dünya düzenini sağladığı, insanları koruduğu, toplumun bütünleşmesini ve dayanışmasını sağladığı, dileklerin gerçekleşmesi için aracı olduğu, ölümleri koruduğu gibi birçok vafsa sahip olduğuna inanılmakta, bu görüş ve inançlar gelecek nesillere aktarılmaya devam edilmektedir. İslamiyet'in kabul edilmesinden önce de benimsenmiş olduğu bilinen "ağaç dikmek sevaptır" sözü, asırlardır gelenek olarak uygulandığı gibi, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır (Arslan, 2014:63; Köse, 2018). Bazı araştırmacılar da Türk topluluklarının Müslümanlığı benimsedikten sonra da eski inanış ve geleneklerini koruduklarını ve devam ettirdiklerini ifade etmektedirler (Öcal 2010:116 akt. Davletov, 2019:89).

Kutsal ağaç örgesi eski Türklerin inanç yöntemi olan Şamanizm'den gelmektedir (Davletov, 2019:88-89). Birçok Türk boyunun ortaya çıkışları ile ilgili yaratılış efsanesinde ağaç kültü önemli bir unsur olarak yer almaktadır. Örneğin, Uygur hakanlarının ağaçtan türediği anlatılmaktadır (Dıngıl, 2012). Güney Sibirya'da, 19. Yüzyılda uzun yıllar Türk dünyasını farklı yönleriyle araştıran ve Türkoloji biliminde çığır açan W. Radloff'un Hakas Türklerinden derlediği başka bir efsanede de dokuz dallı kutsal ağaç örgüsü bulunmaktadır. Bu ağacın her dalının altında birer insan yaratılmış, farklı dünya halkları bu dokuz insandan çoğalmıştır (Arslan, 2014:61; Davletov, 2019:88-89).

Şamanist Yakutlarda ve Altaylılarda görülen ağaç kültüne, Anadolu'nun bazı yörelerinde günümüzde de rastlanmaktadır. Örneğin, çocuğu olmayan bir Yakut kadınının ağaca tapınarak dua ettiği gibi, Konya'nın Beyşehir ilçesine bağlı köylerden birisinde de yaşlı bir ağacın yanında dua eden, ağacın altından geçerek çocuk dileyen kadınların bulunduğu bilinmektedir (Arslan, 2014:62).

2. Geçmişten Günümüze Türklerde Hayat Ağacı Kültü

Hayat ağacı inancı, dünya genelinde birçok farklı kültürde bulunan en yaygın inançlardan birisidir. Ağaç kültü ile ilgili bütün inançların ve mitolojik öykülerin temelinde Hayat ağacı bulunmaktadır. Farklı toplumların ve kültürlerin geleneksel yaşam tarzlarına ve dünyayı algılayışlarına bağlı olarak Hayat ağacı ile ilgili inanışları ve algıları arasında bazı farklılıkların olması doğaldır. Hayat ağacının kökeni, insanlık tarihinin başlangıcına kadar gitmektedir. Kökleriyle yerin derinliklerine giden, dallarıyla gökyüzüne ulaşan, gövdesiyle yer yüzünü, insanları saran, her mevsim yeşilliğini koruyan Hayat ağacı, yaşamın ve evrenin sürekli yenilenmesini, bereketi, ölümsüzlüğü, sonsuzluğu simgelemekte, insanla yaşam ve öteki dünya arasındaki ilişkiyi göstermektedir (Ağaç ve Sakarya, 2015:3; Köse, 2018; Büyükcan Sayılır, 2021:189; Yaşa, 2022:11).

Eski Türk kültürlerinin yaratılış efsanelerinde ağaç kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Tanrı yarattığı dokuz dallı ağacın gövdesinde, sonradan yarattığı dokuz insan cinsini barındırmıştır. Yakutlar ilk insanın ağacın içinde, belinden yukarısı çıplak bir kadın tarafından beslendiğine inanmaktadırlar. Kıpçakların türeyiş inancı da ağaç ile ilgilidir. azı boyları ağaçlardan türediklerine inanmaktadırlar. Uygurların türediklerine inandıkları ağaç iki nehir arasındaki bir adacıkta bulunmaktadır (Direkçi Güner, 2019; Duydu ve Boydaş, 2020:1044).

Ağaç kültü, evrenin doğumuyla ilgili (kozmogonik), uzayla ilgili (kozmolojik) ve yeraltı dünyası ile ilgili mitlerde ve efsanelerde ortak bir örgedir. Farklı uygarlıkların söylencelerinde "Dünya Ağacı" veya "Hayat Ağacı" olarak sıklıkla söz edilmektedir. Türk topluluklarında ise Kutup Yıldızı ile ilişkilendirilen kozmik ağaç kültü, Temürkazuk (Demirkazık), Altunkazuk, Altankazguk, Bay Kayın, Evliya ağaç gibi değişik sıfatlarla adlandırılmaktadır. Ağaç, uzun yaşamın, huzurun, varsılığın, dinginliğin ve bereketin sembolü olarak kabul edilmektedir. Dalları gökyüzüne uzanır; ağacın tepesi kapısında çift başlı kartalın tündüğü Tanrı'nın katıdır. Kartal Tanrı ile iletişimi kolaylaştırır, aynı zamanda göksel katın koruyucusu ve bekçisidir. Kutsal ağaç, bu özellikleriyle Tanrı'ya yapılan kurban sunumlarının ve tinsel yolculukların başlangıç noktası ve ruhların göçtüğü, uçtuğu evrensel bir kapıdır (Büyükcan Sayılır, 2021:187).

Hayat ağacı, dünyanın merkezinde yer alır, evrenin omurgasıdır, yalnız ağaçtır. Diğer ağaçlardan daha büyük ve azametlidir. Eski Türklerin ve Moğolların inancına göre de dünyanın merkezinde bulunan, yeraltı, gök ve yer yüzünü birleştiren "Evrenin direği, barışın, bereketin, bilgeliğin, gücün ve sonsuzluğun simgesi" gibi anlamlar yüklenmiş olan hayat ağacı, aynı zamanda, devletin koruyucu gücünü sembolize eder. Bu nedenle, Devlet ağacı, Hakan Ağaç, Han Ağaç olarak da konumlandırılmaktadır. Bay Terek, Temir Kavak, Hayat Ağacı, Kutsal Ağaç, Dünya Ağacı, Evren Ağacı, Cennet

Ağacı, Altın Ağaç, Dilek Ağacı olarak adlandırılan ağaçlara Orta Asya Türk uluslarında olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da kutsallık yüklenmekte, özel bir yere konumlandırılmakta ve saygı gösterilmektedir (Üçer, 2007; Öztürk Ateş, 2012:12; Köse, 2018; Kalam Köroğlu, 2019:6; Davletov, 2019:86).

Hayat Ağacı'nın, efsanelerde ve mitolojide dünyanın merkezinde, tek tanrılı dinlerde ise cennette bulunduğu söylenilmektedir. Dünyada ölümsüz olmayı başaramayan insanoglu, çareyi ölümden sonra tekrar dirilmeye veya insan ruhunun ölümsüz olduğuna inanmakta bulmuştur. Hayat ağacı örgüsü de bu inanç ve duyguları simgelenmek için kullanılmaktadır (Erbek, 1986 akt. Ağaç ve Sakarya, 2015:3).

Her dönemde ağaca çeşitli anlamlar ve kutsallıklar atfeden Türkler ağaçlara dair bu inanışlarını İslamiyet'i kabul ettikten sonra da değiştirmemişler ve İslami tavırla ağaca olan bu inançlarını sentezlemeyi bilmişlerdir.

3. Hayat Ağacının Türk Toplumlarında Mimarlık ve Sanata Yansıması

Türk toplumlarının inanç ve kültür tarihinde önemli yer tutan hayat ağacına, yüklenen anlamlar ve ana teması asırlar boyu süregelmıştır. Hayat ağacı teması, Selçuklu döneminde de birçok mimari eserde, taş bezemede ve örneği az sayıda kalan kumaşlarda yer almıştır (Üçer, 2007). Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de Hayat ağacı örgesine birçok eserde ve günlük yaşamda rastlanmaktadır.

Resim 1: Şaman Davulu ve Hayat Ağacı

Resim 2: Hun Dönemine Ait Örtü. V. Pazırık kurganı

Kaynak: Öz, M. (2022).

Kaynak: Gönen, Ö. (2022).

Şamanizm inancında davul en önemli, ayrılmaz ayin nesnelerinden birisidir. Önemli bir ayin nesnesi olmasının yanı sıra, davulun üzerindeki simgeler vasıtasıyla şamanın düzenlediği ayinin etkisi artmakta ve manevi alemlerde ayinini gerçekleştirmektedir. Davulun önemi yapım aşamasındayken başlamaktadır. Şaman, davulunun kasnağını Hayat ağacından, Yüce varlığın bu işlem için uygun bulduğu daldan yapar. Hayat ağacı şamana yol göstermekte, davul yapımında kullanacağı dalı göstermektedir. Hayat ağacının dalıyla yapılan davul, şamana sihirli özelliklerini kazandırabilir (Eliade, 1999:200-201 akt. Bozdemir ve Özçelik, 2019:107). Davulun kasnağı, genel olarak Hayat ağacı olarak ta kabul edilen, kayın ve sedir ağacından yapılır. Davulun yüzeyini oluşturan hayvan derisi de rastgele seçilmez. Araştırmacılar, davulun

yüzeyinde av kültürleri ile ilgili olduğuna inandıkları geyik veya dağ keçisi derisinin kullanıldığını belirtmektedir. Davul yapıldıktan sonra üzeri sembolik anlamları olan çizimlerle bezenir. Davulun yüzeyi evreni yansıtırken, gök, yeryüzü ve yer altını betimleyen bölümlere ayrılır. Ağacın alt tarafında çizilen üç çizgi dağları sembolize eder, dağın üzerindeki tek ağaç gökyüzüne yükselen Hayat ağacıdır (Resim 1).

Hun mitolojisinde, bazı boyların ağaçtan türediğine inanılmaktadır. Altay mitolojisinde, çam ağacının kutsallığı ön plana çıkmakta, gök ağaç olarak kabul görmektedir. Çam ağacının tepesinde Tanrı Ülgen'in oturduğu varsayılmaktadır. Göktürk mitolojisinde ise ağacın hakan soyu olduğu, Göktürk Kaan soyundan gelenlerin soylarını ağaca benzettikleri söylenmektedir. Büyükler soy ağacının gövdesini, gençler de ağacın dallarını ve yapraklarını oluşturmaktadır. Resim 2'de görülen örtü Hun dönemine aittir. Beş büyük Pazırık kurganı arasında güneyde yer alan sonuncu mezara aittir. Örtü üzerinde, tahtında oturmakta olan (büyük ihtimalle hakan) erkek figür elinde Hayat ağacını tutmaktadır. Bu figürün karşısında atının üzerinde bir erkek figürü bulunmaktadır (Duydu ve Boydaş, 2020:1044-1045).

Osmanlı İmparatorluğunda ve Anadolu Selçuklu Devletinde de ağaç kültü önemli bir yere sahiptir. Örneğin, Selçuklularda hurma ağacı kutsal sayılmış, ölümsüzlüğü çağrıştırdığı için devlet ağacı olarak kabul edilmiştir (Duydu Ve Boydaş, 2020:1044). Anadolu Selçuklularının devlet simgesi çift başlı kartal, ağaçla birlikte sembolize edilmiştir. Hayat ağacı ve çift başlı kartalı, camilerin, sarayların ve medreselerin kapılarında bezeme olarak sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin; Sivas Gök Medrese'nin taç kapısının her iki yanında bulunan sekiz köşeli yıldız evreni simgelemektedir. Hemen altında Hayat ağacı ve çift başlı kartal rölyefi birlikte yer almaktadır (Resim 3). Medresenin Gök Medrese adını taşıması, İslam dinini benimsemiş Selçuklu Devleti'nde dahi, Gök Tanrı inancının hala kabul gördüğünü göstermektedir. Hayat ağacı simgesi cennete ulaşabilmenin bir yolu olarak farklı yerlerde sık sık kullanılmıştır (Özkul, 2020:61; Uslu, 2017:123).

Erzurum Yakutiye Medresesi, İlhanlı hükümdarlığı döneminde 1310 yılında inşa ettirilmiştir (Resim 4). Taç kapının yan yüzlerindeki nişler içinde, gözenekli bir küreden çıkan Hayat ağacı, ağacın altında iki pars figürü ve üzerinde günümüzde bir başı kırılmış çift başlı kartal sembolleri bulunmaktadır. Kartalın üzerinde bulunan daire şeklindeki büyük sembolün güneşi tasvir ettiği düşünülmektedir. Bu rölyefler Orta Asya Türk toplumlarının önemli simgelerini yansıtmaktadır (Üçer, 2007; Yakutiye Kaymakamlığı, 2022).

Osmanlı İmparatorluğunda, simgelediği özellikler ile olduğu kadar göze de hoş görüldüğü için, Hayat ağacı, servi, incir, palmye ağacı gibi birçok ağaç ile sembolize edilmiştir. Hayat ağacı örgesi, taş, tahta, çömlek, çini, dokuma, cam gibi farklı uygulamalarla sıkça kullanılmıştır. Hayat ağacı simgesi, tuğralarda, çini panolarda, mezar taşlarında, duvarlarda, kaftanlarda, taçlarda, tabaklarda ve halk sanatlarına yönelik süsleme unsuru olarak, halı, kilim, kumaş, baskı, işleme keçe gibi birçok tekstil ürününde ve nesnede sıklıkla karşımıza çıkmaktadır (Üçer, 2007; Gül, 2021; Türkiye Kültür Portalı, 2022) (Resim 5). Hayat ağacı ile özdeşleşen servi ağacı, Osmanlı mezarlarının vazgeçilmez simgesi haline gelmiştir (Resim 6). Servi ağacının doğaüstü güçleri olduğuna, kesif kokulu asal yağlarının insanları kötülüklerden koruduğuna,

ölünün kendi kokusunu dahi uzak tuttuğuna, bu sayede öteki dünyaya daha güvenli bir geçiş sağladığına inanılmıştır (Kankal, 2022).

Resim 3: Sivas Gök Medrese Taç Kapısında Hayat Ağacı

Kaynak: Kitiş, M. (2018).

Resim 4: Erzurum Yakutiye Medresesi Hayat Hayat Ağacı

Kaynak: okuryazarim.com (2022).

Hayat ağacı motifi, pek çok olumlu şeyin simgesi olduğu için İznik çinilerinde yaygın olarak kullanılan bir tasarım ögesidir. Hayat ağacı, İznik çinilerinde genellikle büyük bir gövde ve dallarla tasvir edilmektedir. Deseni 1560-1600 yıllarına ait olduğu bilinen Hayat ağacı motifli İznik çini tabak Resim 7'de verilmiştir. Orijinali Britanya Müzesinde sergilenmektedir (İznik Çini Evi, 2024).

Kazı çalışmaları devam eden Kahramanmaraş Domuztepe Höyüğü'nde, yedibin yıl öncesine tarihlenen "hayat ağacı" motifli kaplar bulunmuştur (Resim 8). Kazı başkanı Tekin, Yakınoğlu'da ağaç kültürünün ve inanç sisteminin bilinen en eski örneğinin Domuztepe olduğunu, buradan güneye, Basra'ya geçtiğini, oradan Sümer uygarlığında önemli bir unsur olduğunu, Sümerlerden Akatlara, oradan da Hititlere geçtiğini belirtmektedir. Tekin, Domuztepe kazılarında bulunan örneklerin yaşamı sembolize eden, diken, diken telli yaprağı olan ve hiçbir zaman ölmeyen çam ağacı olduğunu ifade etmektedir (Demir, 2017).

Resim 5: Topkapı Sarayı Harem Dairesi, Çini Pano

Kaynak: Gül, Y. (2021).

Resim 6: Osmanlı Sanatında Hayat Ağacı Servi

Kaynak: Kankal, R. (2022).

Resim 7: Hayat Ağacı Motifli İznik Çinisi

Kaynak: NTU Singapore (2018).

Resim 8: Domuztepe Kazılarında Bulunan Hayat Ağacı Tasvirli Kase

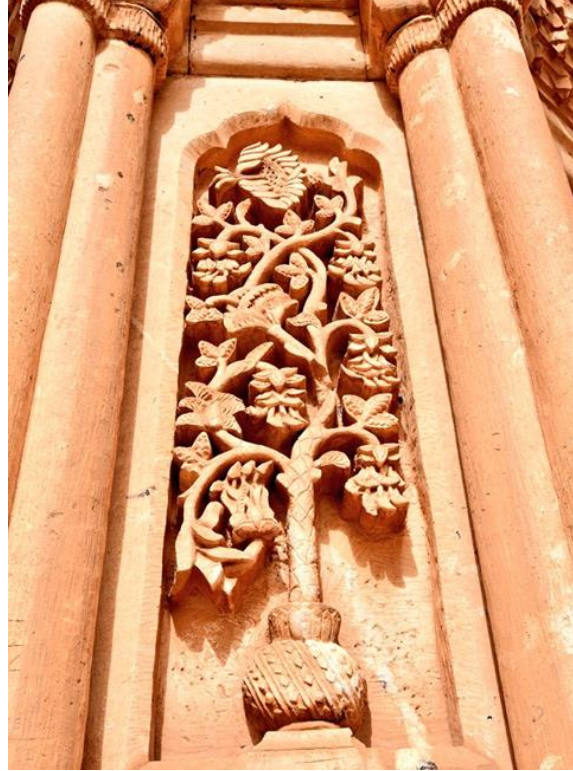
Kaynak: Demir, İ. H. (2017).

İshak Paşa Sarayı'nda taş malzeme üzerine kabartma olarak uygulanan bezemeler arasında, Azerbaycan Şeki Han Sarayı'nda bulunan bezemelere benzeyen, hayat ağacı, servi ve vazodan yükselen çiçekler ayrı bir öneme sahiptir (Resim 9 ve 10). Her iki sarayda bulunan bezemeler aynı anlamlara haiz olsalar da, kullanılan malzemeler farklılık göstermektedir. Her iki sarayda da görülen Hayat ağacı sembolleri, tarihin

eski dönemlerinden beri farklı biçimlerde kullanılmış olmakla birlikte, birçok kültürde karşımıza çıkmaktadır. Onsekizinci yüzyıl Osmanlı Dönemi eseri olan İshak Paşa Sarayı'nda görülen Hayat ağacı rölyeflerinde, doğal tarzdan soyutlamaya kadar farklı tarzda örneklerle karşılaşılmaktadır (Bulat, 2014: 147-148).

Resim 9: Azerbaycan Şeki Han Sarayı'nda Hayat Ağacı Tablosu (17. Yüzyıl)
Kaynak: Gül, Y. (2021).

Resim 10: İshak Paşa Sarayı Hayat Ağacı Motifi
Kaynak: Sevim, N. (2021).

Kompozisyon özellikleri, renkleri ve farklı motifleri ile, halkın kültürel ve sosyal yaşamını yansıtan otantik Anadolu halı ve kilimleri dünya çapında tanınmakta ve değer görmektedir. Anadolu Türk halı ve kilimleri, üzerlerine işlenen simgesel desenleri vasıtasıyla, Türk halkının duygu, düşünce, gözlem, inanç ve yaşanmışlıklarını nesilden nesile aktarılmaktadır (Oyman, 2019). Hayat ağacı örgesi, Anadolu halı ve kilimlerinde yüzlerce yıldır sıklıkla kullanılmaktadır (Resim 11 ve 12). Yer altı, yeryüzü ve göksel dünyayı birleştiren Hayat ağacı, Türklerin İslamı benimsemesinden sonra, farklı anlamlar da kazanarak, cennete yükselen hayatı temsil etmeye başlamıştır. Hayat ağacının yeryüzü ile cennet arasındaki ilişkiyi sağladığına inanılmaktadır. Hayat ağacı motiflerinde yaygın olarak kullanılan servi kendine has yeşil rengini devamlı korumasıyla, uzun ömürlü ve dayanıklı oluşuyla, göğe yükselen uzun boyu, minareye benzeyen şekli ile iyilik, güzellik, uzun ömür, ebedi hayat simgesi haline gelmiştir (Erbek, 2006; Türkiye Kültür Portalı, 2022). Ters olarak kökleri gök kubbede işlenen ağaç, yerküreye doğru inen gövdesi ve dalları ile evrenin tanrı tarafından yaratıldığının simgesidir. Ters ağaç örgesi, tanrının yeryüzüne inerek insanlığı aydınlatmasını temsil etmektedir. Tuba olarak isimlendirilen ters ağaç örgesi,

kilim ve halılarda yer aldığı gibi, Osmanlı mimarisinde, özellikle çeşme ve cami süslemelerinde de yer almaktadır (Oyman, 2019).

Resim 11: Hayat Ağacı Desenli Halı- (Nevşehir Yöresi, 1870)

Kaynak: Özkaya, A. C. (2022a).

Resim 12: Hayat Ağacı Motifli Yörük Kilimi (Kayseri Yöresi, 19. Yüzyıl)

Kaynak: Özkaya, A. C. (2022b).

Mitolojide, efsanelerde, çok tanrılı ve semavi dinlerde, insanların kutsal saydığı ilk nesnelerden birisi olan ağaç ve buna bağlı olarak yaşamın, sonsuzluğun, doğurganlığın, bereketin, cennet ile iletişim kurmanın sembolü olarak görülen Hayat ağacı, günümüzde de farklı mimari ve sanatsal eserlerin bezemesinde kullanılmaya devam edilmektedir (Resim 13 ve 14).

Resim 13: Safranbolu Evi
Kaynak: Kokal (2017).

Resim 14: Hayat Ağacı Desenli İznik Çini Pano
Kaynak: İznik Çini Evi (2022)

Resim 15: Osmanlı Mezar Taşında
Ağacı Motifi
Kaynak: Morrow, L. (2021).

Resim 16: Mezar Taşında Hayat Ağacı Motifi - Hayat
Sivas- İmranlı, Eski Arık Köy Mezarlığı
Kaynak: Taşkın, Y. (2022).

İstanbul mezarlıklarında, başta kadın mezarlarının ayak altındaki taşlar olmak üzere pek çok Osmanlı mezar taşında servi motifinin yanı sıra hayat ağacı motifi de bulunmaktadır (Resim 15) . Mezar taşında servi ağacının bulunması, kişinin Allah'ın iradesine teslim olduğuna işaret etmektedir. Ancak, bir servi ağacının diğerinin içine oyulması, bir kadının kız doğururken öldüğü anlamına gelmekteydi (Morrow, 2021). Eski Türk kültürünün günümüze kadar yaşatılarak korunması, kültürel kimliğin gelecek nesillere taşınmasında büyük önem arz etmektedir. Alevi inancına sahip Sivas – İmranlı yöresindeki köylerin Resim 16'da örneği verilen Hayat ağacı motifli mezar taşlarında çokça rastlanmaktadır (Taşkın, 2022).

Resim 17: "İstanbul" Tablosu - Ivan Ayvazovski

Kaynak: Petilon, F. (2023).

Rus asıllı ressam, Ivan Ayvazovski İstanbul manzaralarını tablolarına yansıtırken servi ağaçlarına büyük ölçüde yer vermiştir (Resim 17). Topkapı Saray'ında harem dairesindeki çinilerde, padişah fermanlarının tuğrasında servi motiflere rastlamak mümkündür. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki camilerin kapıları, saraylar Hayat ağacını betimleyen servi ağacı motifleri ile bezenmiştir. Doğum yaşam ve ölüm üçlemesinin simgesel bir göstergesi olan servi ağacı motifi, mezar taşlarının da vazgeçilmez süslemelerindendir. Dokuma sanatının motifleri arasına önemli bir yer tutan servi ağacı - hayat ağacı halıcılıkta, vitray sanatında, yemenilerde ve Osmanlı sanatının temel taşlarından çeşmelerde sıklıkla yer almaktadır (Petilon, 2023).

Resim 18: Bedri Rahmi “Hayat Ağacı”, 1957

Kaynak: Kasapoğlu, M. (2017)

Şiir, roman, resim, dokuma, kilim ve yazma motifleri gibi birçok alanda eserler üreten Bedri Rahmi Eyüboğlu, eserlerinde geleneksel halk kültürünü büyük oranda yansıtmıştır. Eyüboğlu'nun birçok eserinde eski Türk kültürünü yansıtan Şamanist etkileri bulmak mümkündür. Resim 18'de verilen “Hayat Ağacı” eseri de bu etkiyi yansıtmaktadır (Dalkıran, 2010:58-59).

Sonuç

Ağaç kültüne, ait izlere ilk olarak, gönümüzden yedibin yıl öncesinde Anadolu'da, M. Ö. 3000 yıllarından itibaren Mezopotamya'da rastlanmaktadır. Ağaca sadece Türk toplumlarında değil, Meksika'dan, İskandinavya'ya, Hindistan'dan Orta Doğu'ya kadar dünyanın hemen her yerinde, insanlığın toplumsallaştığı çağlardan günümüze kadar kutsallık atfedilmiştir. Mitlerde, efsanelerde ve inanç sistemlerinde özellikle kayın, çam, servi, meşe, ıhlamur, kavak, söğüt, sedir, dut, hurma, elma gibi ağaçlar kutsal olarak kabul edilmiştir. Hayat ağacı kültü de, sadece eski Türk inançlarında ve İslam dininde değil, eski Hitit, İran, Helen, Roma, İskandinavya inançları ile Budizm, Hristiyanlık, Musevilik gibi inanç sistemlerinde de kendisine önemli bir yer bulmuştur.

Kutsal ağaç, Devlet Ağacı, Dünya ağacı, Hakan ağacı, Altın ağaç, Cennet ağacı gibi farklı sıfatlarla da adlandırılan ve toplumsal hafızada yer alan, Hayat ağacı simgesine yüklenen anlamlar asırlar boyunca değişse dahi günümüze kadar önemini korumuştur. Mitolojide, efsanelerde eski inançlarda Hayat ağacı dünyanın direği, dünyanın merkezi, tanrı ile iletişim kurmanın aracı olarak kabul edilmiştir. Semavi dinlerde de hayat ağacının cennette bulunduğu inanılmaktadır.

Yeryüzünde ölümsüzlüğü bulamayan insanoğlu, ölümden sonra tekrar yaşama dönmeye veya ruhun ölümsüzlüğüne inanmakta, bu isteğine ulaşmanın bir yolu olarak Hayat ağacını simge olarak kullanmaktadır. Farklı kültürlerde, farklı coğrafyalarda ve farklı inançlarda, Hayat ağacını değişik ağaçlar simgelese dahi, taşıdığı anlamlar birbirine benzemektedir. Geçmişten günümüze, mimaride, sanatta, zanaatta, günlük yaşamda kullanılan birçok nesnede bazı örnekleri çalışmada verilen Hayat ağacı örgesi toplumsal hafızanın önemli bir ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Ağaç, S. ve Sakarya, M. (2015). Hayat Ağacı Sembolizmi. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, (1), 1-14.
- Arkeonews (2024). İyi ve Koruyucu Ruhların İnme Yolu Kayın Ağacı <https://arkeonews.com/iyi-ve-koruyucu-ruhlarin-inme-yolu-kayin-agaci/> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- Arslan, S. (2014). Türklerde Ağaç Kültü ve “Hayat Ağacı”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. 1(1), 59-71.
- Artun, E. (2023). Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri - Öğretiler-Dinler. Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler-Erman Artun (turuz.com) [Erişim Tarihi: 05.01.2023].
- Atık, A. ve Bilginer Erdoğan, Ş. (2014). Toplumsal Bellek Ve Medya. *Atatürk İletişim Dergisi*, (6), 1-16.
- Avşar, E. (2023). Gökten inen kutsal kayın ağacı ve Türk mitolojisi. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/gokten-inen-kutsal-kayin-agaci-ve-turk-mitolojisi-660175h.htm> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. (Çev. Özbay, A.), Ankara: BilgiSu Yayıncılık.
- Bozdemir, O. ve Özçelik, H. (2019). Şamanist Ritüeller Kapsamında Şaman Davulunda Bulunan Sembollerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Kış, 112-116. DOI: 10.34189/asd.4.8.008.
- Bulat, S. (2014). Şeki Han Sarayı ile İshak Paşa Sarayı Süslemelerinin Karşılaştırılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(7), 145-151.
- Büyükcın Sayılır, Ş. (2021). Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihî Bağları Üzerine Bir Değerlendirme. *GTTAD Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 187-198.
- Çetin, M. (2021). Söğüt ve Söğüt’ün Hayatımızdaki Yeri. https://www.yesilormanokulu.com/2021/01/sogut-ve-sogutun-hayatimizdaki-yeri.html#google_vignette [Erişim Tarihi: 10.04.2024].
- Dalkıran, A. (2010). Çağdaş Türk Resminde Şamanist Etkiler. Yayınlanmamış Doktora Tezi. T.C. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Davletov, T. (2019). Hakasya ile Türkiye Arasında Sosyo-Kültürel Devamlılık Unsuru Olarak Şamanlık. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, İ. H. (2017). Domuztepe’de 7 bin yıllık hayat ağacı motifi bulundu <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-domuztepede-7-bin-yillik-hayat-agaci-motifi-bulundu-4312/> [Erişim Tarihi: 18.04.2024].
- Dıngıl, F. A. (2012). İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Direkçi Güner, Ö. (2019). Türk Mitolojisinin Kutsalı: Hayat Ağacı. <https://wannart.com/icerik/9030-turk-mitolojisinin-kutsal-hayat-agaci> [Erişim Tarihi: 18.05.2024].
- Duydu, M. ve Boydaş, O. (2020). Türk Mitolojisinde “Hayat Ağacı” Sembolü ve Bu Sembolün Sanata Yansımalarından Örnekler. *ATLAS Journal International Refereed Journal On Social Sciences*. 2020, 6(36), 1042-1050.
- Erbek, M. (2006). *Çatalhöyük’ten Bugüne Anadolu Motifleri*. Ankara: Dosim Yayınları.
- Ergun, P. (2010) Türk Kültüründe “Kavaktan İnen Gelin” Motifi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 13(23), 186-195

- Gamm, N. (2024). The 'tree of life' – an enduring symbol. <https://www.hurriyetdailynews.com/the-tree-of-life--an-enduring-symbol-65898> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- Gönen, Ö. (2022). Türklerde Hayat Ağacı. <https://www.turkcenindirilisi.com/turk-tarihi/turklerde-hayat-agaci-ozgur-gonen-h89305.html> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- Gül, Y. (2021). Türk Sanatında Hayat Ağacı Figürü. <https://mozartcultures.com/turk-sanatinda-hayat-agaci-figuru/> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- Gümüş, İ. S. (2023). “Görsel Sanat Yapıtlarını Okumak: İkonografi, İkonoloji ve Göstergebilim”, *International Academic Social Resources Journal*, 8(53), 3750-3756.
- Güneş, M. (2011). “Kendi Mezarını Kazan Adam” Hikâyesinde Tekliğin Simgesi, Sığınak ve Dost Olarak Meşe Ağacı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6(3), 1415-1422
- Gürsoy, Ü. (2012). Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (61), 43-54.
- Işık, S. (2019). Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 5(11), 546–566.
- İmece (2023). Çam Ağacı Sembolünün Kökü Nereden Geliyor? <https://www.imecegazetesi.com/cam-agaci-sembolunun-koku-nereden-geliyor> [Erişim Tarihi: 09.04.2024].
- İznik Çini Evi (2022). Kırmızı Zemin Hayat Ağacı Desenli 40*60cm Çini Pano. <https://www.cini.com.tr/kirmizi-zemin-hayat-agaci-desenli-4060cm-cini-pano> [Erişim Tarihi: 25.12.2022].
- İznik Çini Evi (2024). Hayat Ağacı Desenli Vip İznik Çini Tabak. <https://www.cini.com.tr/hayat-agaci-desenli-iznik-cini-tabak-30cm> [Erişim Tarihi: 09.04.2024].
- Kalaycı, S. M. ve Günay, E. (2024). Sanat Eserinde İkonografinin Önemi ve Caravaggio'nun "Judith Holofernes'in Kafasını Keserken" Adlı Eserinin İkonografik Çözümlemesi. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*. 7(13), 278-287.
- Kankal, R. (2022). Türk Kültüründe Servi Ağacı. <https://trdergisi.com/turk-kulturunde-servi-agaci/> [Erişim Tarihi: 20.12.2022].
- Kapucu, B. (2020). Hüznü anlatan ama şifa veren bir ağaç: Söğüt. <https://acikradyo.com.tr/botanitopya/huznu-anlatan-ama-sifa-veren-bir-agac-sogut> [Erişim Tarihi: 10.04.2024].
- Karaarslan, F. (2025). Toplumsal Hafıza. Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı, Popüler bilim yayınları, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/toplumsal_hafiza [Erişim Tarihi: 02.011.2025].
- Kasapoğlu, M. (2017). Çağdaş Türk Resminde Soyut Resim. <https://www.sanatduvari.com/cagdas-turk-resminde-soyut-resim/> [Erişim Tarihi: 09.05.2024].
- Kelam Köroğlu, Ş. (2019). Türk Mitolojisinde Çam Ağacı Sembolünün Yeri ve Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kitiş, M. (2018). Anadolu Türk Mimarisinde Anıtsal Taç Kapılı Medreseler. <https://arkeopolis.com/anadolu-turk-mimarisinde-anitsal-tac-kapili-medreseler/> [Erişim Tarihi: 02.08.2024].
- Koçak, K. (2021). Hacı Bektaş Veli Menakıbnâmelerinde Ağaç Kültü “Hırka Dağı Örneği” . *Neuşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*. Hacıbektaş Veli Özel Sayısı. (11), 49-57.
- Kokal, Ö. (2017). Kültürler Arası Simge; Hayat Ağacı. https://www.mimarizm.com/gezi-mekan/kulturler-arasi-simge-hayat-agaci_128334# [Erişim Tarihi: 12.04.2025].
- Köse, O. (2018). Eski Türklerde Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı. <http://www.antiktarih.com/2018/04/28/turklerde-agac-kultu-ve-hayat-agaci/> [Erişim Tarihi: 12.03.2025].

- Kum, Ö. (2022). Erwin Panofsky'nin İkonografik ve İkonolojik Eleştiri Yöntemine Göre 1979-1983 Yılları Arası Bülent Erkmen Kitap Kapağı Tasarımlarının Analizi. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TÜRKSOBİDER)*. 7(01), 140-151.
- Mark, J. J. (2018). İskandinav Evreninin Dokuz Diyarı. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-1305/iskandinav-evreninin-dokuz-diyar/> [Erişim Tarihi: 12.04.2024].
- Morrow, L. (2021). Turkish symbolism – meanings found in trees, graveyards and flowers. <https://www.insideoutistanbul.com/turkish-symbolism/> [Erişim Tarihi: 08.04.2024].
- NTU Singapore (2018). Tree Concept in Turkish Culture. Nanyang Technological University, Singapore. <https://blogs.ntu.edu.sg/hp3203-2018-03/tree-of-life/> [Erişim Tarihi: 15.08.2024].
- Okuryazarim.com (2022). Erzurum Yakutiye Hayat Ağacı <https://okuryazarim.com/sembolizmde-merdiven/erzurum-yakutiye-hayat-agaci/> [Erişim Tarihi: 12.12.2022].
- Oyman, N. R. (2019). Bazı Anadolu Kilim Motiflerinin Sembolik Çözümlemesi. *ARIŞ Halı, Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*. (14), 4 – 22.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*. I. Cilt, 2. Baskı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*, 2. cilt. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öz, M. (2022). Kam (Şaman) Davulu ve Üstündeki Sembollerin Anlamı. <https://www.akademik kaynak.com/kam-saman-davulu-sembol.html>. [Erişim Tarihi: 25.12.2022].
- Özkaya, A. C. (2022a). Kumaş Sanatı. <https://tr.pinterest.com/pin/326299935477128110/> [Erişim Tarihi: 25.12.2022].
- Özkaya, A. C. (2022b). Bohem Kilim. <https://tr.pinterest.com/pin/hayat-aac-motifli-nevehir-hals-almanya-zel-koleksiyon--326299935477128125/> [Erişim Tarihi: 20.12.2022].
- Özkul, K. (2020). Sivas Gök Medrese Bezemeleri, Semboller ve Anlamları. *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, ISSN: 1308-8386.
- Öztürk Ateş, Ş. (2012). Yakınoğlu Demirçâğ Uygarlıklarında Hayat Ağacı İnancı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Petilon, F. (2023). Servi mi? Selvi mi? Hayat Ağacı mı?. https://dergi.salom.com.tr/haber-1280-servi_mi_selvi_mi_hayat_agaci_mi.html [Erişim Tarihi: 12.12.2023].
- Sevim, N. (2021), Ağrı, İshak Paşa Sarayında hayat ağacı motifi... <https://twitter.com/nidayisevim/status/1411768819954167808> [Erişim Tarihi: 12.06.2024].
- Şahin, K. ve Toprak, S. (2016). Türk Kültüründe Ağaç'ın Düşünsel Ve Toplumsal Bağlamı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9(43): 1309-1316.
- Taşkın, Y. (2022). İmranlı Yöresi Mezar Taşlarında Hayat Ağacı Motifi Ve Çağdaş Türk Resim Sanatında Hayat Ağacının Kullanımı. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) 8(99):2137-2151.
- Türk Dil Kurumu Sözlük (TDK) (2025). Mit – Mitoloji – İkonografi. <https://sozluk.gov.tr/>. [Erişim Tarihi: 01.11.2025].
- Tekpınar, İ. (2012). Kutsal Kitaplarda Geçen Beş Ağaç, *Gaide Kültür ve Yaşam Dergisi*
- Temizer, M. (2025). Sosyolojik Bir İçerikle Türk Mitolojisi ve İkonografisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35(3), 949-962.
- Torlak, H. (2011). Erkek tanrılarının ağacı: Sedir. <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2011/04/01/erkek-tanrilarin-agaci-sedir/> [Erişim Tarihi: 08.03.2025].

Torlak, H. (2018). Anadolu Kültüründe Söğüt Ağacı <https://yeryuzuagaci.wordpress.com/2018/12/09/anadolu-kulturunde-sogut-agaci/> [Erişim Tarihi: 08.03.2025].

Torlak, H. (2020). Anadolu Kültüründe Ardıç Ağacı <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2010/06/01/anadolukulturunde-ardic-agaci/> [Erişim Tarihi: 08.03.2025].

Torlak, H. (2021). Anadolu Uygarlıklarında Meşe Ağacı. <https://yeryuzuagaci.wordpress.com/2021/01/21/anadolu-uygarliklarinda-mese-agaci/> [Erişim Tarihi: 18.03.2025].

Türkiye Kültür Portalı, 2022. En Yaygın Kullanılan 5 Anadolu Motifi. <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/en-yaygin-kullanilan-anadolu-motifleri> [Erişim Tarihi: 21.12.2022].

Uslu, B. (2017). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.

Usta, S. (2020). Dinler nasıl ortaya çıktı, nasıl dönüştü. <https://www.odatv4.com/makale/dinler-nasil-ortaya-cikti-nasil-donustu-02022042-177676> [Erişim Tarihi: 08.03.2025].

Üçer, M. (2007). Erzurum -Sivas – Kayseri Hattında Hayat Ağacı. *Hayat Ağacı Dergisi*. (8).

Üçer, Y. (2007). Metropol-Anlam-Nesne Bağlamında Ağaç. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eser. T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yakutiye Kaymakamlığı (2022). Yakutiye Medresesi. <http://www.yakutiye.gov.tr/yakutiye-medresesi> [Erişim Tarihi: 21.12.2022].

Yaşa, B. (2022). Hayat Ağacı. *Anadolu Tıbbi Dergisi*, (1), 11-18.

Zafer, C. (2019). Halk Dindarlığı, Medyanın Halk Dindarlığı ve Din Anlayışındaki Etkileri. *International Journal of Social Inquiry*. 12(1), 345-363.